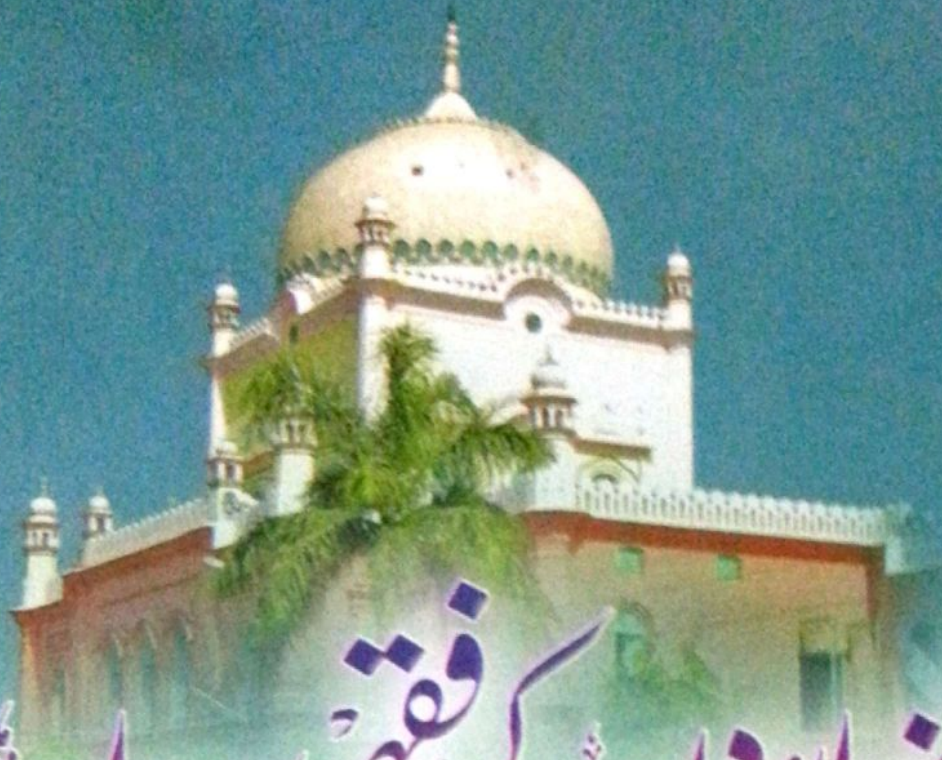

فضلائے دیوبند کی فقہی خدمات

زیر نگرانی

مولانا خالد سیف اللہ رحمانی

تالیف

آفتاب غازی قاسمی

عبدالحسیب قاسمی

کتب خانہ نعیمیہ دیوبند

فہرست مضامین

◆ مقدمہ (دارالعلوم دیوبند اور اس کا فقہی منہج): حضرت مولانا خالد سیف اللہ رحمانی ۲۷
◆ حرفِ آغاز: آفتاب غازی قاسمی ۳۹

پہلا باب : تحریک دارالعلوم دیوبند

○ دارالعلوم کے قیام کا پس منظر ۴۹
◆ دارالعلوم کا آغاز ۴۹
◆ دارالعلوم ایک تحریک ۵۰
◆ دارالعلوم دینی تحریکوں کا میر کارواں ۵۱
◆ دارالعلوم اپنی نوعیت کا پہلا ادارہ ۵۱
◆ اُصولِ ہشت گانہ ۵۲
◆ دارالعلوم کے بارے میں ایک انگریز جاسوس کا تبصرہ ۵۴

دوسرا باب : فقہ اسلامی — مختصر تعارف

◆ فقہ کی لغوی تحقیق ۶۱
◆ فقہ کی اصطلاحی تعریف ۶۲
◆ تدوین فقہ کی ضرورت ۶۱
◆ فقہ اسلامی کے ماخذ ۶۴
۱- کتاب اللہ ۶۴
۲- سنت رسول اللہ ۶۶

۳-اجماع ۶۸
✦ حجیت اجماع حدیث کی روشنی میں ۶۹
قیاس ۷۲
✦ قیاس کے لغوی معنی ۷۲
✦ قیاس کی اصطلاحی تعریف ۷۲
✦ حجیت قیاس قرآن کی روشنی میں ۷۲
✦ حجیت قیاس حدیث کی روشنی میں ۷۳
تیسرا باب : تدوین فقہ، اُصول فقہ اور قواعدِ فقہیہ پر چند تالیفات
✦ آپ فتویٰ کیسے دیں؟ ۷۷
✦ آسان اُصولِ فقہ ۷۷
✦ اُصولِ فقہ ۷۷
✦ القواعد الفقہیہ المحمودہ ۷۸
✦ الموجز فی اُصول الفقہ (عربی) ۷۸
✦ امداد الفقہ ۷۸
✦ اودھ میں افتاء کے مراکز اور ان کی خدمات ۷۸
✦ تسہیل اُصول الفقہ ۷۹
✦ فقہ اسلامی — تدوین وتعارف ۷۹
✦ فقہ حنفی کے اُصول وضوابط ۷۹
✦ مقدمہ اسلامی عدالت ۷۹
✦ مقدمہ تدوین فقہ ۸۰
✦ مقدمہ فتاویٰ دار العلوم دیوبند ۸۰
✦ مقدمہ نور الایضاح

چوتھا باب : مسائل فقہیہ پر چند تالیفات

✦ آئینہ نماز	۸۳
✦ آلہ مکبر الصوت کے شرعی احکام	۸۳
✦ احکام الحج	۸۴
✦ احکام الزکاۃ والصدقۃ	۸۴
✦ احکام المسجد	۸۴
✦ اختلاف الأئمۃ فی المسائل المہمۃ	۸۵
✦ اسلام اور جدید معاشرتی مسائل	۸۵
✦ اسلام اور جدید میڈیکل مسائل	۸۵
✦ اسلام کا مکمل نظام طلاق	۸۶
✦ اسلام کا نظام عشر و زکوٰۃ	۸۶
✦ اسلامی تقریبات	۸۷
✦ الأجوبۃ فی عربیۃ خطبۃ العروبۃ	۸۷
✦ الاعلام المرفوعۃ فی حکم الطلقات المجموعۃ	۸۷
✦ التصویر لأحکام التصویر	۸۸
✦ الحیلۃ الناجزۃ	۸۸
✦ الربا	۸۹
✦ اقامت صلاۃ	۹۰
✦ انوار المصابیح فی توضیح التراویح	۹۰
✦ ایک مجلس میں تین طلاق	۹۰
✦ بغیۃ الأریب فی مسائل القبلۃ والمحاریب	۹۱
✦ بہشتی ثمر (دو جلدیں)	۹۱

✦ بہشتی زیور ۹۱
✦ بیوٹی پارلر کی شرعی حیثیت ۹۲
✦ تبیین الحجۃ فی إعفاء اللحیۃ ۹۳
✦ تحذیر الإخوان عن الربا فی الہندوستان ۹۳
✦ تحفۂ حج ۹۴
✦ تحفۂ حفاظ ۹۴
✦ تحقیق سمت قبلۃ البلاد بسعی رئیس جہانگیر آباد ۹۴
✦ تحقیق مسئلہ خطبۂ جمعہ ۹۵
✦ تنزیہ القرآن عن استبدال الأزمان ۹۵
✦ توثیق الکلام فی الإنصات خلف الإمام ۹۵
✦ توضیح البرہان فی اشتراط السطان ۹۶
✦ چند اہم فقہی مسائل بدلتے ہوئے حالات میں ۹۶
✦ حلال وحرام ۹۷
✦ حل الدقائق فی تحقیق الصبح الصادق ۹۷
✦ داڑھی اور انبیاء کی سنتیں ۹۷
✦ دوضروری مسئلے ۹۸
✦ ذبح وقربانی — احکام ومسائل ۹۸
✦ رسالۂ فرائض ۹۹
✦ رفع الخلاف عن احکام فونوغراف ۹۹
✦ رفیق حج وعمرہ ۹۹
✦ رفیق سفر ۱۰۰
✦ رکعات تراویح ۱۰۰
✦ رمضان المبارک کے فضائل ومسائل ۱۰۱

✦ رہبر حجاج ۱۰۱
✦ سفر آخرت — احکام و مسائل ۱۰۲
✦ صبح صادق و شفق کی تحقیق ۱۰۲
✦ صلاۃ الصالحات ۱۰۲
✦ طریق السداد فی عقوبۃ الارتداد ۱۰۳
✦ طہور المسلمین ۱۰۴
✦ عبادت اور چند اہم جدید مسائل ۱۰۴
✦ غنیۃ الناسک فی بغیۃ المناسک ۱۰۵
✦ فتاویٰ محمدی مع شرح دیوبندی ۱۰۵
✦ قاموس الفقہ ۱۰۶
✦ قول الامام فی فساد امامۃ الغلام ۱۰۶
✦ کحل العینین فی ترک رفع الیدین ۱۰۷
✦ مباحث فقہیہ ۱۰۷
✦ مروجہ بدعات — فقہاء اسلام کی نظر میں ۱۰۷
✦ مروجہ سیاست کے شرعی احکام ۱۰۸
✦ مسائل اذان ۱۰۹
✦ مسائل سجدۂ سہو ۱۰۹
✦ مسجد کے آداب و احکام ۱۰۹
✦ مسنون قراءت ۱۱۰
✦ معاشرتی مسائل — دین فطرت کی روشنی میں ۱۱۰
✦ منیۃ المساجد فی آداب المساجد ۱۱۱
✦ میراث المسلمہ.. ۱۱۱

✦ نوازل فقہیہ معاصرہ ۱۱۱

✦ ہماری نمازیں ۱۱۲

پانچواں باب : فضلاءِ دیو بند کے مطبوعہ فتاوے

✦ احسن الفتاویٰ ۱۱۵

✦ امداد الفتاویٰ ۱۱۵

✦ امداد المفتیین ۱۱۵

✦ حبیب الفتاویٰ ۱۱۶

✦ خیر الفتاویٰ ۱۱۶

✦ دینی مسائل اور ان کا حل ۱۱۶

✦ عزیز الفتاویٰ ۱۱۶

✦ فتاویٰ احیاء العلوم ۱۱۷

✦ فتاویٰ امارت شرعیہ ۱۱۷

✦ فتاویٰ دار العلوم دیو بند ۱۱۷

✦ فتاویٰ رشیدیہ ۱۱۸

✦ فتاویٰ قاضی ۱۱۸

✦ فتاویٰ محمودیہ ۱۱۹

✦ کتاب الفتاویٰ ۱۱۹

✦ کفایۃ المفتی ۱۱۹

✦ منتخبات نظام الفتاویٰ ۱۲۰

چھٹا باب : معہد کے تربیت یافتہ فضلاءِ دار العلوم کی تالیفات

✦ اجارہ — احکام و تطبیقات ۱۲۳

✦ اجتہاد اور تقلید	۱۲۳
✦ احکام الجنین	۱۲۳
✦ احکام الصلاۃ — فقہ شافعی میں	۱۲۴
✦ احکام القرآن للجصاص (تحقیق و تعلیق)	۱۲۴
✦ اختلاف مشائخ الحنفیہ	۱۲۴
✦ اُردو زبان میں فقہیات کا سرمایہ	۱۲۵
✦ اسلام اور جدید ذرائع ابلاغ	۱۲۵
✦ اسلام اور ماحولیات	۱۲۵
✦ اسلام کا قانونِ تعزیر	۱۲۵
✦ الأدلۃ الشریفۃ علی مذہب الإمام أبی حنیفۃ (تحقیق و تعلیق)	۱۲۶
✦ بچے — حقوق و احکام	۱۲۶
✦ حقوق اور ان کی خرید و فروخت	۱۲۶
✦ حیوانات کے فقہی احکام	۱۲۷
✦ خطبات — احکام و مسائل	۱۲۷
✦ سجدے — احکام و مسائل	۱۲۷
✦ سود اور مروج سودی معاملات	۱۲۷
✦ شرکت — احکام و تطبیقات	۱۲۸
✦ غیر مسلموں سے متعلق فقہی احکام	۱۲۸
✦ فتاویٰ نوازل	۱۲۸
✦ فسخ نکاح بہ سبب ظلم و زیادتی	۱۲۸
✦ مرابحہ — احکام و تطبیقات	۱۲۹
✦ مرد و عورت کے مسائل میں فرق	۱۲۹

◆ مزارعت کے شرعی احکام ۱۲۹
◆ مضاربت — احکام وتطبیقات ۱۳۰
◆ معاشرتی زندگی سے متعلق قرآنی تعلیمات ۱۳۰
◆ معاشرتی زندگی سے متعلق منشیات کے شرعی احکام ۱۳۰
◆ موافقات الأئمة الأربعة ۱۳۰
◆ موافقات الإمام أبی حنیفة والإمام مالک ۱۳۱

ساتواں باب : فقہی ادارے

○ دارالافتاء دارالعلوم دیوبند ۱۳۵
◆ دارالافتاء کے قیام سے پہلے فتاویٰ نویسی ۱۳۵
✧ فتاویٰ نویسی کا پہلا دور ۱۳۵
✧ فتاویٰ نویسی کا دوسرا دور ۱۳۵
✧ فتاویٰ نویسی کا تیسرا دور ۱۳۶
✧ فتاویٰ نویسی کا چوتھا دور ۱۳۶
✧ فتاویٰ نویسی کا پانچواں دور ۱۳۷
◆ دارالافتاء کا قیام اور پہلے صدر مفتی ۱۳۷
◆ دارالافتاء میں کام کرنے والی شخصیات ۱۳۸
✧ مفتی عزیز الرحمٰن عثمانی ۱۳۸
✧ مفتی ریاض الدین بجنوری ۱۳۹
✧ مفتی محمد شفیع دیوبندی ۱۴۰
✧ مولانا محمد سہول بھاگلپوری ۱۴۰
✧ مولانا کفایت اللہ گنگوہی ۱۴۱
✧ مولانا فاروق احمد انبہٹوی ۱۴۱

✧ مولانا اعزاز علی امروہوی ۱۴۱

✧ مفتی مہدی حسن شاہجہاں پوری ۱۴۲

✧ مفتی محمود حسن گنگوہی ۱۴۲

✧ مفتی نظام الدین اعظمی ۱۴۲

✧ مفتی ظفیر الدین مفتاحی ۱۴۲

✧ مفتی حبیب الرحمٰن خیر آبادی ۱۴۳

✦ دار العلوم دیوبند میں فتاویٰ نویسی کا منہج ۱۴۳

✦ آن لائن افتاء کی شروعات ۱۴۵

✦ فقہ وفتاویٰ میں دار العلوم کا مقام ۱۴۵

✦ حیدر آباد کی عدالت عالیہ کے لئے دار العلوم کے مہتمم کا انتخاب ۱۴۷

✦ دار الافتاء کی توسیع اور جدید عمارت میں منتقلی ۱۴۸

✦ نقل فتاویٰ کا اہتمام ۱۴۹

✦ فتاویٰ کی ترتیب وطباعت ۱۴۹

✦ دار الافتاء کی موجودہ صورتِ حال ۱۵۱

✦ شعبۂ تربیت افتاء ۱۵۲

O دار القضاء امارت شرعیہ پھلواری شریف، پٹنہ ۱۵۳

✦ امارت شرعیہ کے قیام کا پس منظر ۱۵۳

✦ سن قیام، بانی اور امیر ۱۵۴

✦ امارت شرعیہ کے سلسلہ میں شبہات و جوابات ۱۵۵

✦ امارت شرعیہ کے مقاصد ۱۵۸

✦ مختلف شعبوں میں امارت کی خدمات ۱۵۹

✦ امارت شرعیہ کا شعبۂ افتاء وقضاء ۱۶۰

✦ دارالافتاء اور دارالقضاء میں کام کرنے والی شخصیات	۱۶۱
✦ دارالقضاء میں فیصل کئے گئے مقدمات	۱۶۲
✦ ملک بھر میں نظامِ قضاء کا قیام	۱۶۲
○ ادارۃ المباحث الفقہیہ	۱۶۴
✦ قیام کا پس منظر	۱۶۴
✦ سن قیام اور بانی	۱۶۵
✦ ادارہ کے فقہی اجتماعات	۱۶۵
✦ نظام قضاء کا قیام	۱۶۶
✧ دوسرا فقہی اجتماع	۱۶۷
✧ تیسرا فقہی اجتماع	۱۶۹
✧ چوتھا فقہی اجتماع	۱۶۹
○ اسلامک فقہ اکیڈمی انڈیا	۱۷۰
✦ قیام کا پس منظر	۱۷۰
✦ سن قیام اور بانی	۱۷۱
✦ اکیڈمی کے بنیادی مقاصد	۱۷۳
✦ اکیڈمی کے کام کا منہج اور دیگر فقہی اداروں سے اس کا امتیاز	۱۷۴
✦ اکیڈمی کی عالمی شہرت اور لوگوں کا اعتماد	۱۷۶
✦ اکیڈمی کی علمی وفقہی خدمات	۱۷۸
الف: تربیتی ورکشاپ	۱۷۸
ب: فقہی سیمینار	۱۷۹
ج: فقہی لٹریچر کی طباعت	۱۷۹
○ دارالافتاء مدرسہ قاسمیہ شاہی مرادآباد	

✦ سن قیام اور پہلا مفتی	۱۸۱
✦ دارالافتاء میں کام کرنے والی شخصیات	۱۸۲
✧ مفتی مصلح الدین	۱۸۲
✧ مفتی محمد میاں دیوبندی	۱۸۳
✧ مولانا عجب نور صاحب	۱۸۳
✧ مفتی حامد میاں دیوبند	۱۸۳
✧ مفتی واحد رضا مرادآبادی	۱۸۴
✧ مفتی اختر شاہ سنبھلی	۱۸۴
✧ مفتی عبدالرحمٰن مرادآبادی	۱۸۵
✧ مفتی محمد یحییٰ دربھنگوی	۱۸۵
✧ مفتی ریاض الدین میرٹھی	۱۸۶
✧ مفتی عبدالوہاب سہارنپوری	۱۸۶
✧ مفتی شبیر احمد قاسمی	۱۸۷
✧ مفتی محمد سلمان منصور پوری	۱۸۷
✦ ترتیب فتاویٰ	۱۸۷
✦ شعبۂ تمرین افتاء	۱۸۷
○ المعہد العالی للتدریب فی القضاء والافتاء	۱۸۹
✦ معہد کے قیام کا پس منظر	۱۸۹
✦ سن قیام اور بانی	۱۹۱
✦ معہد کے قیام کا مقصد	۱۹۱
✦ فضلاء کی تربیت کا نہج	۱۹۱
استدریس	

۲-تحریر ۱۹۲
۳-مشق فتاویٰ اور تربیت قضاء ۱۹۲
۴-محاضرات ۱۹۳
۵-مطالعہ ۱۹۳
✦ فضلاء کی تربیت کرنے والی شخصیات ۱۹۳
✦ تربیت پانے والے فضلاء کی تعداد ۱۹۴
✦ معہد کا علمی وتحقیقی سرمایہ ۱۹۴
○ المعہد العالی الاسلامی حیدرآباد ۱۹۵
✦ قیام کا پس منظر اور سن قیام ۱۹۵
✦ قیام کے مقاصد ۱۹۶
✦ تعلیمی شعبہ جات ۱۹۶
✧ اختصاص فی علوم القرآن ۱۹۶
✧ اختصاص فی الحدیث ۱۹۷
✧ اختصاص فی الفقہ الاسلامی ۱۹۸
✧ اختصاص فی الدعوہ ۱۹۸
✧ ان شعبوں کے مشترک مضامین ۱۹۹
✧ شعبۂ اسلامک فائنانس ۲۰۰
✧ تربیت تحقیق ۲۰۰
✦ مدرسہ عبداللہ بن مسعودؓ ۲۰۱
✦ فاصلاتی کورس برائے دینی تعلیم ۲۰۱
✦ دارالافتاء ۲۰۱
✦ سنٹر فار پیس اینڈ ٹرو میسیج

✦ محاضرات اور تربیتی کیمپ ۲۰۲

✦ سمپوزیم کا انعقاد ۲۰۳

✦ معہد کے تربیت یافتہ افراد ۲۰۴

✦ معہد کی علمی و تحقیقی خدمات ۲۰۴

✦ معہد کی مطبوعات ۲۰۵

آٹھواں باب : گذشتہ فقہی شخصیات

○ حضرت مولانا رشید احمد گنگوہیؒ ۲۰۹

✦ سن ولادت اور تعلیم و تربیت ۲۰۹

✦ تدریس، افتاء اور اصلاح کا سلسلہ ۲۱۰

✦ دار العلوم دیوبند سے آپ کا تعلق ۲۱۱

✦ فقہ و فتاویٰ میں آپ کا مقام ۲۱۳

✦ علمی و قلمی سرمایہ ۲۱۴

○ مولانا خلیل احمد سہارنپوریؒ (۱۲۸۶ھ) ۲۱۶

✦ سن ولادت اور وطن ۲۱۶

✦ ابتدائی تعلیم ۲۱۶

✦ دار العلوم دیوبند میں داخلہ اور تعلیم سے فراغت ۲۱۷

✦ درس و تدریس ۲۱۹

✦ شانِ تفقہ ۲۲۰

✦ فقہی خدمات ۲۲۳

✦ وفات ۲۲۵

✦ تالیفات ۲۲۵

○ مفتی عزیز الرحمن عثمانی (۱۲۹۷ھ) ۲۲۷

✦ سن ولادت اور تعلیم وتدریس ۲۲۷

✦ خدمت افتاء ۲۲۸

✦ جامعہ اسلامیہ ڈابھیل میں ۲۲۹

✦ وفات وتدفین ۲۳۰

○ حضرت مولانا اشرف علی تھانویؒ (۱۳۰۰ھ) ۲۳۲

✦ سن ولادت اور وطن ۲۳۲

✦ ابتدائی تعلیم ۲۳۲

✦ دارالعلوم دیوبند میں داخلہ وفراغت ۲۳۳

✦ کانپور میں تدریسی واصلاحی خدمات ۲۳۳

✦ شانِ جامعیت ۲۳۴

✦ تھانہ بھون میں ۲۳۶

✦ فقہی خدمات اور خصوصیات ۲۳۷

✦ وفات وتدفین ۲۳۹

✦ تلامذہ ومستفیدین ۲۴۰

✦ علمی وقلمی سرمایہ ۲۴۰

○ حافظ محمد احمد صاحبؒ ۲۴۴

✦ سن ولادت اور تعلیم ۲۴۴

✦ دارالعلوم کے منصب اہتمام پر ۲۴۴

✦ جامعہ نظامیہ حیدرآباد کی صدارت ۲۴۵

✦ فقہ وفتاویٰ میں آپ کا مقام ۲۴۵

✦ حیدرآباد کی عدالت عالیہ کے لئے آپ کا انتخاب ۲۴۶

✦ سفر آخرت ۲۴۶

○ مفتی کفایت اللہ دہلویؒ (۱۳۱۵ھ) ۲۴۹
✦ سن ولادت اور وطن ۲۴۹
✦ تعلیم و تربیت ۲۴۹
✦ تدریس و افتاء کی خدمات ۲۴۹
✦ آپ کی جامعیت اور مختلف دینی و ملی سرگرمیاں ۲۵۰
✦ شانِ تفقہ اور فتاویٰ نویسی کا نہج ۲۵۲
✦ وفات و تدفین ۲۵۸
✦ آپ کے اساتذہ و تلامذہ ۲۵۸
✦ علمی و قلمی سرمایہ ۲۵۹
○ مولانا محمد سہول بھاگلپوریؒ ۲۶۴
○ مولانا اعزاز علی امروہویؒ (۱۳۲۱ھ) ۲۶۵
○ مفتی مہدی حسن شاہجہاپوریؒ (۱۳۲۷ھ) ۲۶۹
○ مفتی محمد اسماعیل بسم اللہؒ سورتی (۱۳۳۶ھ) ۲۷۰
○ مفتی محمد شفیع صاحب دیوبندی (۱۳۳۷ھ) ۲۷۱
✦ ولادت اور خاندان ۲۷۱
✦ دارالعلوم دیوبند میں ۲۷۱
✦ فراغت و تدریس ۲۷۳
✦ افتاء کی خدمت اور آپ کا فقہی مقام ۲۷۴
✦ امتیازات و خصوصیات ۲۷۶
✦ آپ کے مخصوص اساتذہ و تلامذہ ۲۷۹
✦ عہدے اور مناصب ۲۸۰
✦ سن وفات اور علمی سرمایہ ۲۸۰

○ مفتی محمد میاں دیوبندیؒ (۱۳۴۳ھ) ۲۸۳
◆ سن ولادت اور تعلیم ۲۸۳
◆ تدریسی خدمات ۲۸۳
◆ سیاسی سرگرمیاں اور جمعیۃ علماء ہند سے وابستگی ۲۸۴
◆ مدرسہ امینیہ دہلی میں ۲۸۴
◆ جمعیۃ کے پلیٹ فارم سے آپ کی خدمات ۲۸۵
◆ آپ کی فقہی خدمات اور مباحث فقہیہ کا قیام ۲۸۶
◆ علمی وقلمی سرمایہ ۲۸۶
○ مولانا ثناء اللہ امرتسریؒ ۲۸۹
○ مفتی محمود حسن گنگوہیؒ (۱۳۵۰ھ) ۲۹۲
◆ ولادت وسلسلۂ نسب ۲۹۲
◆ ابتدائی تعلیم ۲۹۲
◆ دارالعلوم دیوبند میں داخلہ وفراغت ۲۹۳
◆ مظاہر علوم سہانپور میں ۲۹۳
◆ جامع العلوم کانپور میں ۲۹۴
◆ دارالعلوم دیوبند کے دارالافتاء میں ۲۹۵
◆ خدمت افتاء اور شانِ تفقہ ۲۹۷
◆ فتاویٰ نویسی میں آپ کا نہج ۳۰۲
◆ وفات اور تدفین ۳۰۳
◆ آپ کے اساتذہ وتلامذہ ۳۰۴
◆ علمی وقلمی سرمایہ ۳۰۴
○ مفتی نظام الدین اعظمیؒ (۱۳۵۲ھ) ۳۰۵

✦ سن ولادت اور تعلیم ۳۰۵
✦ خدمت تدریس وافتاء ۳۰۶
✦ آپ کے اساتذہ وتلامذہ ۳۰۶
✦ علمی وقلمی سرمایہ ۳۰۷
✦ سفر آخرت ۳۰۹
○ مفتی رشید احمد پاکستانی (۱۳۶۱ھ) ۳۱۰
○ قاضی مجاہد الاسلام قاسمیؒ ۳۱۴
✦ سن ولادت اور وطن ۳۱۴
✦ ابتدائی تعلیم ۳۱۴
✦ دار العلوم دیوبند میں داخلہ وفراغت ۳۱۵
✦ دار العلوم دیوبند سے گہری وابستگی ۳۱۶
✦ جامعہ رحمانی مونگیر میں ۳۱۷
✦ قاضی صاحب کی فقہی خدمات ۳۱۹
۱- فتاویٰ نویسی ۳۱۹
۲- قاضی شریعت دار القضاء امارت شرعیہ پٹنہ ۳۲۲
۳- مسلم پرسنل لا بورڈ میں خدمت ۳۲۵
۴- مرکز البحث العلمی کا قیام ۳۲۶
۵- سہ ماہی بحث ونظر ۳۲۷
۶- اسلامک فقہ اکیڈمی انڈیا کا قیام ۳۲۷
۷- المعہد العالی للتدریب فی القضاء والافتاء کی بنیاد ۳۲۸
۸- تصنیفات وتالیفات ۳۲۸
✦ دوسرے میدانوں میں خدمت ۳۲۹

✦ عہدے اور ایوارڈ ۳۳۰
✦ تلامذہ و مستفیدین ۳۳۲
✦ وفات و تدفین ۳۳۳

نواں باب : موجودہ فقہی شخصیات

○ مفتی ظفیر الدین مفتاحی (۱۳۶۳ھ) ۳۳۷
✦ تاریخ پیدائش اور وطن ۳۳۷
✦ تعلیم و تدریس ۳۳۷
✦ دارالعلوم دیوبند میں تقرری کا سبب ۳۴۰
✦ دارالعلوم کی آغوش میں علمی و فقہی خدمات ۳۴۱
۱- شعبۂ تبلیغ و تصنیف ۳۴۱
۲- ترتیب فتاویٰ ۳۴۱
۳- کتب خانہ کی ترتیب ۳۴۲
۴- خدمت افتاء ۳۴۳
✦ دیگر عہدے اور ذمہ داریاں ۳۴۵
✦ اساتذہ اور تلامذہ ۳۴۶
✦ علمی و قلمی سرمایہ ۳۴۶
○ مفتی حبیب الرحمٰن خیرآبادی (۱۳۷۲ھ) ۳۵۰
○ مولانا خورشید عالم قاسمی (۱۳۷۶ھ، ۱۹۵۶ء) ۳۵۳
○ مفتی فضیل الرحمٰن ہلال عثمانی (۱۳۷۶ھ) ۳۵۵
○ مولانا برہان الدین سنبھلی (۱۳۷۷ھ) ۳۵۸
○ مولانا زبیر احمد قاسمی (۱۳۷۹ھ) ۳۶۲
✦ سن ولادت اور ابتدائی تعلیم

✦ دارالعلوم دیوبند میں داخلہ اور فراغت ۳۶۲

✦ تدریس وافتاء کی خدمت ۳۶۳

✦ خصوصیات وامتیازات ۳۶۷

✦ آپ کے تلامذہ ۲۶۹

○ قاضی عبدالاحد ازہری (۱۳۸۰ھ) ۳۷۰

○ مفتی اشرف علی باقوی (۱۳۸۱ھ) ۳۷۳

○ مفتی سعید احمد پالن پوری (۱۳۸۲ھ) ۳۷۴

○ قاضی عبدالجلیل قاسمی (۱۳۸۳ھ) ۳۷۸

○ مفتی عزیز الرحمٰن فتح پوری (۱۳۹۰ھ، ۱۹۷۰ء) ۳۸۱

○ مولانا عبیداللہ اسعدی (۱۳۹۰ھ) ۳۸۳

○ مولانا عتیق احمد بستوی (۱۳۹۰ھ) ۳۸۵

○ مولانا محمد قاسم مظفر پوری (۱۳۹۴ھ، ۱۹۷۵ء) ۳۸۷

✦ سن ولادت اور تعلیم ۳۸۷

✦ فراغت وتدریس ۳۸۸

✦ خدمت قضاء ۳۸۸

✦ علمی وقلمی سرمایہ ۳۸۹

✦ تلامذہ ۳۹۰

✦ خصوصیات وامتیازات ۳۹۱

○ مفتی جمیل احمد نذیری (۱۳۹۵ھ، ۱۹۷۵ء) ۳۹۳

○ مولانا خالد سیف اللہ رحمانی (۱۳۹۶ھ) ۳۹۵

✦ سن ولادت اور وطن ۳۹۵

✦ تعلیم وتربیت ۳۹۵

◆ تدریسی خدمت ۳۹۷
◆ المعہد العالی الاسلامی کا قیام ۳۹۸
◆ امتیازات و خصوصیات ۳۹۸
۱- وسعتِ مطالعہ ۳۹۹
۲- نئے مسائل کا مناسب حل ۴۰۰
۳- نصوص سے اعتناء ۴۰۱
۴- جائز متبادل پیش کرنا ۴۰۱
۵- آسان تر زبان و اُسلوب ۴۰۲
◆ دینی و فقہی خدمات ۴۰۳
۱- دینی اداروں کا قیام ۴۰۳
۲- فقہی رہنمائی ۴۰۴
(الف) مسلم پرسنل لا بورڈ ۴۰۴
(ب) اسلامک فقہ اکیڈمی انڈیا ۴۰۴
(ج) دار القضاء امارت ملتِ اسلامیہ آندھرا پردیش ۴۰۵
(د) شرعی کالم روزنامہ ''منصف'' ۴۰۶
(ہ) سہ ماہی ''بحث و نظر'' ۴۰۶
(و) مختلف اداروں کی شرعی ایڈوائزری ۴۰۶
(ز) علمی و فقہی اسفار و ورکشاپ ۴۰۷
۳- فقہ میں علماء کی تربیت ۴۰۷
۴- فقہی تالیفات ۴۰۸
◆ آپ کے ممتاز تلامذہ ۴۱۰
◆ عہدے اور مناصب ۴۱۰

○ مفتی حبیب اللہ قاسمی (۱۹۷۷ء) ۴۱۱

○ مولانا انیس الرحمٰن قاسمی (۱۹۷۸ء) ۴۱۳

○ مولانا ثناء الہدیٰ قاسمی (۱۹۸۲ء) ۴۱۵

○ مفتی شبیر احمد قاسمی (۱۴۰۴ھ، ۱۹۸۴ء) ۴۱۷

○ مفتی نذیر احمد کشمیری (۱۴۰۴ھ) ۴۲۰

○ مفتی محمد جنید عالم قاسمی (۱۴۰۶ھ) ۴۲۲

○ مفتی ظہیر احمد کانپور (۱۴۰۶ھ) ۴۲۵

○ مفتی محمد طاہر قاسمی (۱۴۰۷ھ) ۴۲۷

○ مفتی محمد سلمان منصور پوری (۱۴۰۷ھ، ۱۹۸۷ء) ۴۲۹

○ مولانا اختر امام عادل قاسمی (۱۹۸۷ء) ۴۳۱

○ مفتی اقبال احمد قاسمی (۱۹۹۰ء) ۴۳۳

♦ مراجع ومصادر ۴۳۶

☆ ☆ ☆

۳۹۷
۳۹۸
۳۹۸
۳۹۹
۴۰۰
۴۰۱
۴۰۱
۴۰۲
۴۰۳
۴۰۳
۴۰۴
۴۰۴
۴۰۴
۴۰۵
۴۰۶
۴۰۶
۴۰۶
۴۰۷
۴۰۷
۴۰۸
۴۱۰